

PHƯƠNG PHÁP QUAN SÁT TRONG XÃ HỘI HỌC

1. Ý nghĩa và tầm quan trọng của phương pháp quan sát trong xã hội học.

Điều tra xã hội học là một quá trình lâu dài, phức tạp, công phu. Người điều tra xã hội học phải thành thạo trong nghề nghiệp của mình để trên cơ sở khoa học sử dụng những phương pháp, biện pháp và thủ pháp một cách thích đáng nhất. Để tiến hành cuộc điều tra có kết quả, người làm trọng tài xã hội học phải nghiên cứu kỹ về đề tài của mình, xác định mục đích, yêu cầu, thu thập các tư liệu cần thiết ở các cấp lãnh đạo, ở những người có trách nhiệm, tìm hiểu vấn đề tại các kho sách báo, các thư viện các cơ quan lưu trữ. Phải trải qua một quá trình phân tích vấn đề, xây dựng giả thiết, bố trí lực lượng, sắp xếp thời gian, dự kiến những khó khăn có thể xảy ra.

Khi xuống thực địa, phương pháp phỏng vấn là phương pháp được thường dùng có hiệu quả nhất. Những cuộc phỏng vấn trực tiếp, việc sử dụng các bản câu hỏi, giúp vào phần thu thập những tài liệu có tầm chính xác khá cao. Ngoài những phương pháp trên, nhà xã hội học thường dùng phương pháp quan sát vừa để bổ sung vừa để kiểm nghiệm lại những kết quả đã thu được.

Quan sát vốn là công việc mà mọi người cán bộ đều phải tiến hành trong công tác thực tế của mình. Tuy nhiên, quan sát lại là một việc hết sức khó khăn và phức tạp. Nếu không tiến hành quan sát một cách khoa học thì người cán bộ đi công tác thực tế hoặc tiến hành điều tra khó lòng tránh khỏi chủ nghĩa quan liêu và dễ dàng mang về những tài liệu không chính xác.

Quan sát là hoạt động mà nhà xã hội học tiến hành trong quá trình tiếp xúc trực tiếp với đối tượng.

Đối tượng quan sát có thể là một người, một nhóm người, một đơn vị cơ sở, một sự kiện xã hội.

Mục đích quan sát đòi hỏi phải được thể hiện thành một chương trình quan sát, tập trung vào những mặt chủ yếu cần tìm

hiểu (hiện tượng, hoàn cảnh, đời sống, các quan hệ gia đình, xã hội, các mối liên quan về nghề nghiệp, sinh hoạt, giải trí...).

Quan sát một đối tượng là phát hiện ra tính phổ biến và tính đặc thù của đối tượng ấy, nghĩa là những điểm giống nhau giữa đối tượng ấy với những sự vật khác cùng loại và những đặc điểm mà chỉ riêng đối tượng ấy mới có. Mục tiêu cơ bản của quan sát là phải thu thập được *những đặc điểm chính* của đối tượng để nắm được một cách chính xác và sâu sắc nhất về bản thân đối tượng ấy.

Phương pháp quan sát có ưu điểm là người điều tra tiếp xúc trực tiếp với đối tượng nhưng cũng có khó khăn là đối tượng không dễ dàng bộc lộ mọi bản chất của nó mà lại luôn luôn biến đổi qua các thời kỳ. Do đó, cái quyết định sự thành công của quan sát là người quan sát phải có thái độ rất khách quan và khoa học và phải sử dụng mọi cách hợp lý nhất các hình thức quan sát khác nhau.

II. Các hình thức quan sát.

Những hình thức chính của quan sát là quan sát từ bên ngoài (quan sát thái độ sử sự) và tự quan sát (quan sát cảm xúc).

A. *Quan sát từ bên ngoài* có thể được tiến hành dưới những dạng quan sát sau đây:

1. *Quan sát thâm nhập* được đặc trưng ở chỗ người quan sát trong một thời gian nhất định sống ngay trong nhóm mà người ấy quan sát hoặc sống ngay bên cạnh người cần được quan sát (một tổ viên trong tổ sản xuất, một công nhân trong một nhóm đứng máy). Trong trường hợp này, người quan sát sống hàng ngày với đối tượng của mình, có điều kiện thuận tiện nhất để ghi nhận đầy đủ lời nói, việc làm, thái độ cư xử, tính tình của đối tượng. Đó cũng là trường hợp nhà xã hội học vào làm hẳn trong xí nghiệp gia nhập vào một tổ sản xuất của công nhân. Xuống nông thôn thì nhà xã hội học cũng có thể về sống với gia đình mình hoặc sống chung trong một gia đình nông dân cùng ăn, cùng ở, cùng làm, coi mình như người trong gia đình, thân mật với vợ chồng nhà chủ, kính trọng săn sóc các cụ già, yêu quý thân mật với các cháu. Phương pháp quan sát này có thuận lợi lớn là dễ hiểu sâu sắc về

mọi mặt của đối tượng, thu được những thông tin toàn diện và đạt được hiệu quả cao nhất.

Được tiến hành trong một thời gian dài và liên tục, nhà xã hội học gạt bỏ được những thành kiến và những ý nghĩ không đúng của mình trước đây, loại bỏ được những xúc cảm ngẫu nhiên vốn thường hay dẫn đến những sai lầm chủ quan trong việc đánh giá. Ngược lại, nếu người quan sát ở quá lâu ngày với đối tượng được quan sát, những quan hệ hàng ngày thuận lợi hay không thuận lợi đều dễ dàng tác động đến tính khách quan của sự đánh giá. Đó là điểm mà người quan sát cần lưu ý.

2. *Hình thức quan sát không thâm nhập* là hình thức mà người quan sát không trực tiếp nằm trong nhóm được quan sát. Họ quan sát với tư cách là người ở ngoài cuộc. Trong trường hợp này, họ có thể không nắm những chi tiết đầy đủ như người ở trong cuộc nhưng lại có điều kiện nhìn hoàn cảnh quan sát một cách toàn diện hơn, khách quan hơn, không bị ràng buộc vào những diễn biến xảy ra trong nhóm. Đặc biệt là khi quan sát những lĩnh vực rộng lớn về không gian và về số người thì nên chọn hình thức quan sát không thâm nhập. Thí dụ như quan sát toàn bộ hoạt động của một xí nghiệp hay của một hợp tác xã. Trong trường hợp này, cần kết hợp việc nắm đầy đủ toàn bộ những tài liệu cần thiết (báo cáo miệng, báo cáo thành văn các cuộc hội nghị), với kết quả các cuộc quan sát tham sát tham dự nhờ một số thành viên thuộc các nhóm tiến hành.

3. *Quan sát công khai* là quan sát mà nhà xã hội học nói rõ cho đối tượng biết mình là nhà xã hội học, cần tìm hiểu vấn đề gì, để làm gì. Như vậy là trong trường hợp này, đối tượng quan sát biết rõ về mục đích và sự thật của công tác quan sát. Người quan sát phải có sự chuẩn bị kỹ lưỡng, phải phân tích chính xác và phải có mối quan hệ mật thiết với các đơn vị được quan sát.

4. *Quan sát bí mật* được các nhà xã hội học sử dụng khi thấy những hình thức quan sát công khai khó lòng thu nhận được những dữ kiện cần thiết. Trong trường hợp này, đối tượng quan sát không hề biết về người quan sát và cũng không biết họ đang quan sát mình.

Quan sát bí mật có khả năng đạt tới những hiệu quả lớn, nhưng lại là một công việc khó khăn. Nếu như cán bộ quan sát không phải là những cán bộ đứng đắn, thận trọng và được đào tạo thì quan sát ầu sẽ gây ra những sự hiểu lầm và không đạt được kết quả.

Trên đây là những *hình thức quan sát từ bên ngoài*. Muốn đạt được kết quả tốt từ những loại quan sát này, xã hội học phải đạt tới việc tiêu chuẩn hoá quan sát. Nghĩa là phải tuân thủ những nguyên tắc thống kê và xử lý kết quả theo phương pháp thống kê toán. *Quan sát tiêu chuẩn hoá* được tiến hành bằng cách sắp xếp những hiện tượng xã hội được ghi nhận vào một khuôn mẫu quan sát nhất định. Quan sát tiêu chuẩn hoá đòi hỏi những người quan sát phải được đào tạo công phu về chuyên môn xã hội học.

B. *Tự quan sát là quan sát bản thân mình*. Người quan sát vừa là đối tượng quan sát vừa là chủ thể quan sát. Như vậy, người đó tự ghi nhận lại thái độ xử sự của chính mình, những tiến trình hành động và các mối quan hệ mà mình thực hiện. Khuôn mẫu tự quan sát cũng được định trước cũng giống như chương trình được tiến hành đối với người khác. Để đạt được những kết quả tối đa, những người nhận trách nhiệm tự quan sát phải được thông tin đầy đủ và yêu cầu chính xác của việc ghi chép. Nghĩa là họ cần được các nhà xã hội học cho họ biết cần phải ghi chép gì về họ.

Ưu điểm của tự quan sát là:

1. Có thể nắm được diện người tương đối lớn cùng tiến hành tự quan sát.
2. Có thể ghi nhận tiến trình hành động theo thứ tự của nó và theo các khoảng thời gian (thí dụ: điều tra quỹ thời gian của mỗi người có thể biết được toàn bộ mức sống, lối sống, những khó khăn và nguyện vọng của người ấy).
3. Hình thức quan sát này chiếm tương đối ít lực lượng nghiên cứu trong giai đoạn thu thập dữ kiện.

Tự quan sát cũng có một số nhược điểm sau đây:

1. Người tự quan sát phải hao phí nhiều thời giờ vì họ phải ghi chép chính xác ngay từ đầu mọi hoạt động của họ trong ngày.

2. Khó có thể kiểm tra mức độ chính xác của việc ghi chép.

Để việc tự quan sát đạt được những kết quả tốt cần phải chú ý thêm những biện pháp sau đây:

1. Kết hợp tự quan sát và quan sát bên ngoài.

2. Đối chiếu số liệu của những người tự quan sát có quan hệ hợp tác với nhau (nên có những cuộc thảo luận và trao đổi kết quả giữa những người tự quan sát).

III- Những điều kiện quan trọng để quan sát có khoa học.

1. Phải xác định chính xác những đối tượng quan sát cho thích hợp với mục tiêu và nhiệm vụ của cuộc nghiên cứu xã hội học. Việc xác định chính xác các đơn vị quan sát bao gồm cả việc điều tra và thẩm định tính đồng dạng của chúng. Muốn vậy, người ta phải tiến hành các cuộc khảo sát sơ bộ để kiểm tra xem những đơn vị quan sát được chọn có số lượng đủ lớn về những đặc điểm giống nhau hay không (thành phần giai cấp, tầng lớp, nghề nghiệp, năng lực, vị trí xã hội, độ tuổi.v.v...). Việc xác định những đặc điểm chung như vậy có tầm quan trọng cho việc phân nhóm và xử lý các kết quả quan sát sau này.

2. Phải xác định chính xác những đặc điểm cần quan sát. Khi đặt nhiệm vụ và mục tiêu của cuộc khảo sát xã hội học, phải xác định được những đặc điểm chính cần tìm hiểu. Thí dụ tìm hiểu một tổ sản xuất cần phải tìm hiểu đặc điểm của đối tượng và công cụ lao động, trình độ kỹ thuật, quan hệ hợp tác, đãi ngộ vật chất, khuyến khích tinh thần, quan hệ gia đình, nhu cầu vật chất và văn hoá.v.v...

3. Phải chuẩn bị điều kiện cần thiết về mặt kỹ thuật quan sát. Có thể tiến hành quan sát nhiều đối tượng trong một lần và quan sát nhiều lần về một đối tượng. Phải chú ý đến ba nguyên tắc là: nguyên tắc ổn định, nguyên tắc kiểm tra và nguyên tắc mục tiêu. Ba nguyên tắc này được thực hiện đặc biệt bằng cách lập lại các cuộc quan sát có mục đích, lập lại các cuộc quan sát vào những thời điểm như nhau hoặc khác nhau thông qua nhiều người và bằng cách dựa trên những tài liệu khác mà trong đó ghi lại kết

quả của các cuộc quan sát trước kia về cùng những sự việc như vậy.

4. Trước khi bắt đầu cuộc quan sát phải xây dựng một chương trình quan sát. Chương trình này phải bao gồm: Không gian và thời gian quan sát, đơn vị quan sát, hình thức và thể loại quan sát, những đặc điểm cần quan sát, hình thức và thể loại thu thập kết quả, các quy định về kỹ thuật đánh giá, những hướng dẫn về phương diện kỹ thuật cần được áp dụng, nhiệm vụ của tập thể quan sát...

Trên đây là một số nguyên tắc và điều kiện cần thiết trong quá trình tiến hành quan sát xã hội học. Nhà xã hội học trong quá trình rèn luyện nghề nghiệp của mình, không những cần nắm vững những vấn đề khoa học của quan sát, mà còn phải thường xuyên rút ra những bài học kinh nghiệm của bản thân mình sau mỗi lần tiến hành quan sát. Sự liên hệ giữa lý luận và thực tiễn không chỉ là đặc điểm cơ bản nhất của xã hội học, mà còn là điều kiện đầu tiên để người làm công tác xã hội học tự rèn luyện và nhanh chóng trưởng thành.